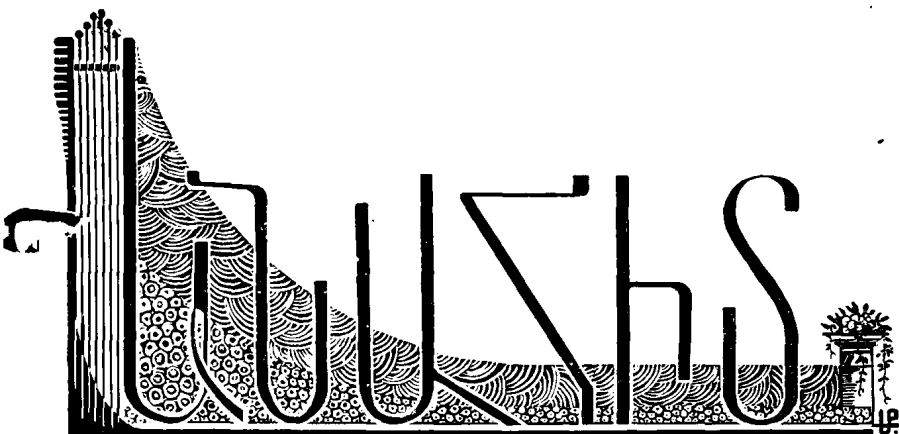

ANAHIT, REVUE ARMÉNIENNE TRIMESTRIELLE

Թ. ՏԱՐԻ ԹԻԻ 5-6

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՍԵՊՏ. - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1938

ՄԵԾ ՎԷՂ ՄԸ ՀԱՅՐ ՍՈՒՐԲԻ ԽՈՒՑԻՆ ՄԷՋ

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ ԹՈՐԳՈՄ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՄԱՐՔԻՆ
Որգիաբար

Ա Ն Ջ Ի Ն Ք (Թէկու ոչ Թատերախաղ)

ԳԻՍԱԿ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲՋՆՈՒՆՆԱՅ, բանբեր հայ երկիրներու. հո-
գեւոր փոխանորդ Հայրիկի Ի Հայս. հայրենաշունչ յուզիչ ու հզօր քաղցիչ:
ԱՐԱՄԱՅԻՍ, նորագիր յեղափոխական մը, «ուղեղային», իմտլիքէնտ:
ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ, նախկին աւաղ ուսուցիչ մը. բարձր հեղի-
նակութիւն հայադատական ճիւղերու մէջ. մեծահաշակ, ծանրախոհ հրապարակագիր:
ՄԱՐՈՒՔԷ, մոլեռանդ եկեղեցասէր մը. ֆանաթիկոս ու կրքոտ:
ԵՂՕ, հեղ ու պարզուկ Մշեցի մը, նորահասակ:

Տեսարանը՝ Պոլիս, Օրթաքէօյի երեցատան մէջ, վարդապետին խուցը:
Ժամանակը. — «Յամի Տեան ՌՅԺԳ Է. Ի պատրիարքութեան...»
Կը կռահէք որ այս չափերուն մէջ հինցած պատմութեան մը սպառնալիքը կայ:
Բայց պատմութիւնը ճշմարիտ է, ու եղօն պիտի երդնուր ձեզի՝ որ իր խօսքերը, անոր
վերջաւորութեան մէջ կատարեալ հաւատարմութեամբ արձանագրուած են (ինչպէս Է
անշնորհօրէն դրոշմուած հեղինակին սրտին մէջ):

Գիտակ վարդապետը սրտմտած մէկդի դուրս ձեռքէ լրագիրը, գլուխը տրտմութեամբ ծռեց ապա իր կուրծքին վրայ: Ուրտում միշտ ու նոր գայթակղութիւններ եկեղեցիներու չուրջ, ու այս անգամ ծեծկուռք ու սրբապղծ-ծուծիւն մը նոյն իսկ՝ Ս. Կարապետի մէջ, իսկականաբար:

«Քացի-Գոցի» գրողիչ Հարցն էր որ կը շարունակէր խառնակոծել, սեւիլ սատակի քան երբեք, Պոլսոյ Հայ Ժողովուրդը, եւ որ ի վերջոյ՝ արեամբ պիտի ներկէր, աւա՛ղ, Ս. Ստեփաննոսի դաւիթը, Իզմիր...:

Ինչպէ՞ս Աղաշային Իշխանութեանց լոկ բարոյական ուժը պիտի դօրէր արգիլելու Հեստ կուսակցականները խօսելէ, ճառատելէ եկեղեցիներու մէջ, սա պատրուակով թէ՛ «աշխարհական» էին անոնք: Թաղային Ուրշուրդները, Հոռ ու Հոն, փորձեր էին փակել տաճարներու դռները ամբողջարեւմտեան դէմ. բայց «տղեր» գլուխ կուտային ահա, ու բռնութեամբ ներս կը խուճէին եկեղեցիներէն, ու երէկ ալ՝ Ժպըր-Հէր էին, սրբապիղծները, — կարողացեր էր վարդապետը քիչ առաջ, — տղէկ մը նստեցընել... Աւետ... նին վրայ, իբր ցոյց, — «՛հ, «՛ը-քան իշխային, — Իշխանութեանց խաւարամբ-տութեանը դէմ:

Վասպուրականի մէջ ալ, անշուշտ, ուրիշ նոր Հասեր էր Պոլիս, Պիտակ վարդապետը ստակումով ու մեծ ցատումով դիտեր էր հակակղեր ու հակակրօն շարժում մը՝ որ ծայր սուրեր էր Հոն կուսակցականներու դրդումով: Իշխանը կ'իշխէր Աղթամար ու Կոմսը... Արշա-կաւան: Բայց ան յուսացեր էր որ՝ մայրաքաղաքը դունձ գերծ էր գաւառներու սպաննացող «բաղդիկեղ»էն, մինչ Հոռ ալ՝ դարհուրած աղանաւասը կ'ըլլար ինք, ահա, անասելի ամբարշտութեան մը խելայեղիչ մէկ դէպքին:

**

Բոլոնեանց Գիտակ Ծ. Վարդապետ, Հրո-չականուն Հեղինակ «Բոյր ու Հրապոյր» ֆու-թբոլական սիրալի երկին, Բագրեւանդէն էր. իր աչքերը Հայութեան որբանին մէջ բացած թունդ Հայրենասէր՝ սքեմ սուր էր ան աղպա-յին ծառայութեան Համազգեստ կրելու պէս, ու ձեռնաստուն Հայրիկէ, Հոգակից իր Մեծ Ու-

սուցչին՝ մունետիկ մըն ալ ինքն էր եղած Հայ երկրին, երկրորդ պատգամաւորը Հայ Տառապանքին. Հայաստան կը բուրէր իր բոլոր էութիւնը: Գաւառներու մէջ շարունակ առաջնորդ՝ վարդապետը Պոլիս կուգար ա՛յն ստեղծ միայն՝ երբ դատն գանգաւտ մը ունենար, տեղական իշխանութեանց դէմ, Պատրիարքարան յայտնե-լու, եւ կամ կեդրոնական կառավարութիւնը, ի՛նք պահանջէր այս «կասկածելի» առաջնորդին հեռացումը իր թեմէն:

Ու այն ստեղծ սրտաշարժ էր տեսնել Գիտակ վարդապետը Պոլսոյ մէջ, արմատախիլ ու պա՛: գուխտ, ստորաբէկ, այլի՛ կարծես Հայրենիքէն շրջելով Հոռ, Թափառայած, քարոզիչու թաղէ թաղ, փակելից ու սքեմը Հայաստանի արեւո՛: գունաթափ, երկրի փոշին իր Հողաթմրակներուն վրայ, ու Արարատի գոլորշիէն բակ մը բոլոր-ուած կարծես իր գլխուն չուրջ:

Այս անգամ քարոզիչ կարգեր էին դինք Օր-թաքէօյի եկեղեցիին:

**

— Եղօ՛, ձայնեց Հայր Սուրբը, կանչելով սղատաւորը, իր սենեկին կից խցիկէ մը:

Նորահասակ կտործ Մշեցի մը, աքալսչին գլուխը, երեւցաւ դրան սեմին վրայ, Հեղ ու պատկառոտ.

— Հրամմի, Հայր Սուրբ:

— Եղօ, չիւրեր Հիմա կուգան, երբ սուրճ բերես՝ առաջ անո՛նց Հրամցնես, վերջն ինծի՛. սխալ արացիք անցեալ օր...

— Ծառ լաւ, պատասխանեց Եղօն, գլխա-հակ ու չիկնոտ:

Եղօն նոր եկեր էր գաւառէն, չու մինչեւ որ գործ մը ծախէին իրեն՝ ան կը մնար իր հօրեղ-բոր, Ժամկոչին մօտ, ու առժամաբար կը ռա-նայէր քարոզիչին:

— Հայր Սուրբ, սուրճ քիչ է մնացեւ. եր-թամ աննե՞մ:

Հայր Սուրբը պատին Ժամացոյցը նայեցաւ ու ըսաւ.

— Այո՛, տղա՛յ, դնա՛ շուտով, Ժամանակ է, չեն ուշանա:

Իրիկուան այն պահէն էր՝ ուր թաղին ծա-նօթ մտաւորականներն ու աղաքսէրները, ու նաեւ քանի մը գործիչներ, իրենց զբաղումնե-

բէն տուն դառնալէ առաջ, կուգային սիրտ «ողջոյն» մը ըսելու «երենց» Հայր Սուրբին, ու կը բոլորուէին իր շուրջ՝ քիչ մը հայրենիք շինչելու իրմով, ու մանաւանդ խօսակցելու, ոգեւորութեամբ, ազգային բոլոր էականն ու այժմէականն խնդիրներու վրայ:

Տարակոյս չկար որ, այսօր, իրենց օրակարգին առաջինն ու վերջինն, միասի հարցը իսկիւտարի անաւոր դայթակղութիւնը պիտի ըլլար:

**

— Մտէ՛ք.

Ներս մտաւ երիտասարդ մը այծեմօրուս որուն նիհարուկ ու դալկոտ դէմքին վրայ աչքերը հրուտ ցոլցով մը կը շողջային, երկու մանրակի լուսարձակներու պէս: Փափկակալով էր ան բայց ջղուտ, ներքին տարադէլ՝ ուժով մը կենեակի ու պիւրկ. «մարմինը լարծն պատրուակ իր զօրեզ հոգիին...»

Արամայիս էր իր անունը, ու Հայր Սուրբը միայն գիտէր՝ որ նորագիր յեղափոխական մըն էր, Համալսարն կուսակցութենէն: «Ուղեղային», զրադէտ, աւելի ինքնիշխան քան աքցնայի մարդ, վասնիք քաղցնէր, ան խորատուգլած էր միշտ, մասնաւորապէս, յեղափոխական գլուխակներէն մէջ, ու կուգար յաճախ Հայր Սուրբին, Թարգմանելու համար Տէյլի Նիւսի վերջին յօդուածները հայկական հարցի մասին, ու տալու նաեւ գաղտնի կուսակցութեան օսկան Անգաւազը որ կը հրատարակուէր Լոյսնի մէջ:

Հայր Սուրբը թէն յոյժ մտահոգ, գաւառներուն համար, կուսակցական արկածախնդրութիւններէն, բայց ինքն ալ ի ինչ ըմբոստ ու ազատասան, սրտին խորէն կը սիրէր այս պոլսեցի տղան որ իրեն պէս պատրաստ էր զոհուիլ հայրենիքին համար զոր չէր տեսած: Ի փոխարէն՝ Արամայիսն ալ հմայուած ըլլալ կը թուէր այս վարդապետէն որ՝ «ամենքեւ օրէն ուշիմ էր, որ իր քղանցներուն տակ գի՛ մը Հայաստան կը բերէր Պոլս, իւր որուն քնիկ բարբառն իսկ կը յուզէր իր սիրտը, հովուեր-յութեան մը պէս», ինչպէս կ'ըսէր ինք:

Երբ Արամայիս ներս մտաւ՝ Հայր Սուրբին աջը աննկով բաւ անոր խորհրդաւոր ուրախութեամբ մը.

— Հայր Սուրբ, այսօր շատ բան ունիմ Թարգմանելու ձեզի... .

— Որքանիկ, պատասխանեց Հայր Սուրբը, տրամադէմ, դու կը կարծես որ ես այսօր սի՛րտ ունեմ այդ բաներ լսելու. դա ի՛նչ անլուր խաղ-քութիւն, ի՛նչ անհեղին սրբապղծութիւն երէկ... Սուրբ կարապետի մէջ... Ես ինձ հիւանդ կը զգամ այսօր... .

Արամայիս կը սպասէր անշուշտ այս ելոյթին. ուստի եւ վրայ բերաւ իսկոյն.

— Շատ իրաւունք ունիք, Հայր Սուրբ, շատ իրաւունք, կոպիտ, անճոռնի, զոգուելի՛ է պատահածը... .

Ու իրաւ ալ՝ իր մաքուր զաղափարականութիւնը կը նոզկար ամէն գոհակութենէ ու տեղեկութենէ. բայց կուսակցական էր, աւելցուց.

— Սակայն, Հայր Սուրբ, եթէ դիտնայիք թէ որո՞նք են դայթակղութեան բուն պատճառ տուողները... .

— Մի՛ առի, որդեակ, մի՛ առի, սաստեց Հայր Սուրբը, թէ ոչ դու ալ մեղաւկեց կը լինես նոգիւնայինքու: Սրբապղծութիւն արդարաւորապէս չունենայ երբեք:

Դուրը զարնուցաւ:

Տիար Պաղտատասարեան էր եկողը այս անգամ: Ներհուն բանաւէր, նախկին աւագ ուսուցիչ, երկար տարիներ դասախօսած Պատկալի դպրանոցին մէջ, Առաքել Պաղտատասարեան համբաւուր ու «շատ կարգացուած» հրապարակարար մըն էր, մեծ մասնադէտ հայադիտական բոլոր ճիւղերուն, ազգային ու եկեղեցական պատմութիւն, ու «Հայկադեան Լեզու»: Իր սերունդին Տէրոյնցը կը նկատէին դինք իրաւամբ:

Այնպէս էր իր հեղինակութիւնը հոգեւոր շրջանակներուն մէջ՝ որ Պոլսու եկող ամէն առաջնորդ՝ պատրիարքարանէն յետոյ՝ իրեն կ'երթար այցելութեան. ու կ'ըսէին խմբակրատանց մէջ, Ժպտելով, որ եթէ Քէչեան Սօցլար-ոփին գլխի մաղերուն թիւը դիտէր, Պաղտատասարեան ալ նոյնքան ճշդութեամբ Շնորհալիին, խնկարոյր մօրուքին թիւերունը. ու կ'աւելցընէին թէ՛ ան մենաշնորհն ունէր, առանց արտօնութեան, պատրիարքական Դահլիճին դրան վարապոյրը մէկդի քաշելով, ուղած պա-

հուն Նորին Ամենապատուութեան քով մտնելու...

Ստոյդ է որ ոմանք զինքը քիչ մը անձնահաճ ու ամպիոնէ բարբառող (ex-cathedra) կը գտնէին. բայց ան՝ իր պշտօնէն զիտաստութեամբ քաւած ըլլալ կը թուէր իր մարդկային այդ մեղքը:

Երբ Պաղտասարեան սենեակ մտաւ, Հայր Սուրբը, չճգելով որ ողջոյնի ու որպիսութեանց բանաձեւները շատ երկարին, հարցոց անոր իսկոյն, ջղային անհամբերութեամբ մը.

— Ի՞նչ ասացիր, յարգելի Պաղտասարեան, երէկուայ անլուր խղճութեան...

Պաղտասարեան լուռ մնաց ու մտախոհ կը թուէր:

— Չի՛ս խօսա, բուզէ մեղք համարես այդ խղճութիւն բերան իսկ առնել, ո՛ր մնաց գործել... չէ՞...

Պաղտասարեան զլիով նշան ըրաւ թէ շատ ճիշդ էր իր մտածածը: Բայց Հայր Սուրբը պնդեց որ խօսի, ու Պաղտասարեան, այն ատեն.

— Եթէ ես լռեցի՞մ, քարի՛նք աղաղակեցեցն:

— Շա՛տ լաւ ասացիր...

— Հին ժամանակներու մէջ, Հայր Սուրբ, յարեց Պաղտասարեան թախծութեամբ, մեր թշնամիները անոնք էին որ կը քանդէին, կը պղծէին մեր տաճարները, հիմա մերոնք են որ ստանձնեց եւ անխնայաբար այդ դերը... Մի՛հր՝ ներսէ՛ններու պէս...

Արամայիս ցցեց մէկանց իր այծի գլուխը.

— Տիա՛ր Պաղտասարեան, արքայական խո՛յր դնել կ'ուզէ տղերք զլիսին...

— Ձեզի թագաւոր կը պսակեմ, պարոն Արամայիս, եթէ քաջութիւն ունիք արարիչտները պաշտպանելու: Հայր Սուրբ, կարծիքս հարցոցի՞ք երէկուան աշուտ դալթակողութեան վրայ, պատասխանեմ մէկ բառով. — Հիւանդ է այս ազգին հոգին...

— Իմ վախն ալ այդ է. բայց ինչպէ՞ս բուժել չարիքն. ահա հարց որ կը կրծէ, կը չարչարէ իմ ուղեղ, իմ հոգի. դարձա՛նք.

— Բայց դարձանք շատ պարզ է, Հայր Սուրբ, միջամտեց Արամայիս, ոպեւորութեամբ. կրքերը պահ մը կը բորբոքին, յետոյ

ինքնին կը հանգարտին. չէ՞ որ ոտքի երկար կենող մարդն ալ կը յոգնի ու կը նստի վերջապէս. անցողական բաներ են ասոնք, Հայր Սուրբ:

— Անցողական, բողբոջ Հայր Սուրբ. երախայ ես դու. դու եկ մի անգամ Վասպուրական ու տես թէ հակակղեր ու հակակրօն շարժում չարիքի ի՛նչ թունաւոր արմատ է ձեզ այնտեղի կուսակցականներու ձեռքով. կ'ուզեն վանքերու տիրանալ, ինչքեր գրաւել. բաժակ յորդեր է. ու դիտե՛ս, յարգելի Պաղտասարեան, ըսաւ այս վերջոյն դառնալով, դիտե՛ս որ այս անօրէններ երբ գան մեր տղաք յեղափոխական գրել, հաւատացնելով որ Ռուս իրենց կողքին է, ու տղաք հարցնեն թէ կ'երգենո՞ւն, այն ատեն անոնք հաւատացեալ կը դառնան յանկարծ ու կ'երգնուն Ոսկի վրայ, ասելով «Ո՞հ, դիւղացու լեղումով...

— Բայց, Հայր Սուրբ, դիտեց Արամայիս դժգոհած. այդ կուսակցականները Կովկասէն եկած քանի մը ընկերվարական, մաքլեսիսք ծայրայեղներ են միայն. ինչո՞ւ կը մոռնաք որ դեռ երէկ, տղերք առիծի պէս պաշտպանեցին մեր եկեղեցական կալուածները ձարական ոտնձգութեանց դէմ:

— Իբր ազգային ինչք. շարժառիթ բոլորովին տարբեր էր. ինձ մի՛ համոզի, որդեակ...

— Բայց կը կրկնեմ՝ Վանի մէջ քանի մը դործիչներ են ասոնք, անպատասխանատու ու անկախ, որ...

— Կախուելիք... անկախ, սպողեցուց Հայր Սուրբը.

Ու Պաղտասարեան աւելցուց.

— Եւ որոնք անշուշտ բոլորովին անհաւատական հանգամանքով, օ՛հ, ներեցէք... անհատական ըսել կ'ուզէի...

— Ներե՛լ, ըսաւ Հայր Սուրբը, «Թողեալ լիցին քեզ մեղք չո՞ք թողեալ լիցին...

ԱՐԱՄԱՅԻՍ. — Կ'ընդունէք կոր, Հայր Սուրբ, որ մեղք մը դործուցաւ. ատիկա ինծի կը բաւէ:

, ՀԱՅՐ ՍՈՒՐԲԸ. — Բայց ոչ «մահացու մեղք», որդեակ:

ԱՐԱՄԱՅԻՍ. — Մահացունելուն, Հայր

Սուրբ, տղերք արդէն իրենք անձա՛մբ կը պատասխանեն...

ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ. — Ըսէ՛ք մանաւանդ որ՝ տղերք իրենք կը գործեն...

ԱՐԱՄԱՅԻՍ. — Ու դուք ալ, Հիմա, Տիար Պաղտասարեան, նոր մեղք մը կ'աւելցնէ՛ք առաջինին վրայ, ու կը ծանրացնէք... Է՛հ, ինչ որ ուլ ըլլայ՝ «անհաստական» թէ «կախուկէք»՝ ես իմ անկեղծութեանս բոլոր ուժովք կը հաստատեմ ձեզի թէ՛ մարդիկը կուսակցութեան ծայրապուն ձախ թեւին կը պատկանին:

— Դե՛հ, շատ ճիշդ ասացիր, իրաւ որ դե՛հ...

— Վարտա բան լկայ, Հա՛յր Սուրբ, ցոյց տուէ՛ք դեւին ձեր ծոցի Ոսա՛րք՝ ան կը սասանի, կը դալարութի ու...

— Ու «Տապալ յերկիր՝ կործանի» րնդմիջեց Հայր Սուրբը:

— Հիանալի դրաբար բայց ոչ հայրական բարբառ, դիտեց Արամայիս:

— Ի՛հ, կ'ուզենայիր որ լինէ՛ր անյիշահար ու օրհնէ՛ր՝ այդ մարդիկը հայրաբար...

— Ձե՛ր, Հա՛յր Սուրբ, ես մինչեւ այդտեղ չեմ երթար, բայց կ'ուզեմայի որ հաստայիք թէ՛ իրա՛ւ՝ անոնք կարգաւորակութեան ձախ թեւէն են, «թ»ով, ու մոնաւանդ, ու անկասկած՝ մեծապէս ազդուած՝ ալ են Սերմնացանի մէջ բացուած վերջին ամենակատարի պայքարէն:

— Պայքա՞ր, ի՛նչ պայքար, հարցուցին Հայր Սուրբը ու Պաղտասարեան միաբերան ու յանկարծօրէն շահագրգռուած:

— Բայց միթէ՛ դուք չէ՛ք գիտեր որ Մանդակունին ժամանակէ մը ի վեր, հակակոյրեր ու նոյնպէս հակակրօն անողք ու ա՛նկալի՝ պայքար մը բացած է իր Սերմնացանին մէջ...

— Գաւառներու մէջ մենք սերմնացուի պէտք ունենք, Սերմնացան մեղ չի հետաքրքրի, պատասխանեց Հայր Սուրբը ջղայնոր:

— Իմ մատիս, Հա՛յր Սուրբ, ըստ Պաղտասարեան, թէ՛ եւ այդ պայքարէն տեղեակ չեմ՝ բայց շատ ալ բնական կը գտնեմ, քանզի մարդը լաւ կը ճանչնամ. Սերմնացանի մուտքը դեռ հոս չարկուեցած՝ կը տանէի հռչակաւոր լեզուաբարին կծու եւ ջղադրդիչ առաջնորդողները. ան չղաղեցաւ, չյաղեցաւ երբեք ազգա-

յին հաստատութիւնները շարաշար հարուածեւի, եւ հայ ժողովուրդը կոյրղկուրայն խարահանելէ. կ'երեւի որ՝ կեանքին միակ հաճո՛յքն է ազ. ստոյծա՛մ կ'ըսեն ատոր. հիմա ալ հայ կղերը կը քարկոծէ եղեր, իր դերին մէ՛ջն է կատարելագոյն:

— Ու մաղ՝ Տարտարոսի մէջ անշուշտ... — Բայց, շարունակեց Պաղտասարեան, Կովկասի մէջ մէկը չկա՞ր հասկցնող կղերահաւած այդ ճամարտակին որ՝ եթէ Սուրբ Ղեւոնդ, հաղար չորս հարիւր տարի առաջ, իր ճովանդ կոտրած ջըլլը պարսիկ մողերուն դիմուն վըրայ, այսօր ինք փոխանակ Տփղիսի մէջ Սերմնացանը հրատարակելու՝ փաթթօքը գլուխը թէմպլէի ծախէր, դուցէ, թէ՛ հրանի շուկան: Բայց ի՛նչ են տեսնեք իր յայտնած սին մրտքերը իր մզած զգուկի պայքարին մէջ, հարցուց Պաղտասարեան, հետաքրքրութեամբ մը որուն մէջ կարծես թաքուն տեսչ մըն ալ կար շլացնելու իր խօսակիցները իր տայիք ջախջախէ՛ հերքումովը:

Ինքն ալ իր դերն ունէր իր մտքին մէջ, — Փոփէսէօնի դերը: Բայց Արամայիս չպատասխանեց ու դէմքի մը խաղով մը հասկցնել ուղեց Պաղտասարեանին թէ անվայել էր Հայր Սուրբին քով բացայայտել ուսումնայ հրապարակադրին վերաւորիչ մտածութիւնները: Հայր Սուրբը նկատեց ատիկա ու ըսաւ.

— Մի՛ քաշուի, ասա՛. կ'ընանոր եկեղեցիի պահակն է, լաւ դիտեցա՛ր թշնամու զէնքեր:

Արամայիս պրկուեցը՝ ծոմարտեց, ու իբր ակամայ տեղի տուաւ.

— Ըստ Մանդակունին... կրօնքը համակերպութեան դպրոցն է. կրօնքը մտքերը կ'ան. ճրկէ, կ'անձկացնէ, մարդկային յառաջդիմութիւնը կը զանդաղեցնէ: Հասարակ բլոթօփոմ է, չի բուժեր, կը փոճացնէ: Կրօնային դրուութիւնը կը հակառէ արդիական լոյսերուն. կրօնքը Դիցարանութիւն է, չի՛լած աստղ մըն է...

— Տղայ, ես կը կատաճեմ որ այս խօսքեր դու քո կարասին կը հանես, ուսումնայ լեզու չէ դա, նկատեց Հայր Սուրբը նրբիմաց ժպտով մը:

— Անհասարակ լեզու է... կտրելո՞ւ, դըւտորցուց Պաղտասարեան:

— Եթէ այդպէս է՝ վախէս ա'լ չեմ շարունակեր...

— Շարունակի՛, շարունակի՛, տեսնենք կղերի դէմ ի՞նչ թոյն կը թափի զո Մանգակունիս. կարաս ասացի, բայց կ'երեւայ կարասս բուն անոր մօտ է, թո՛յնի կարասս...

— Կղե՞րը, ըստ Մանգակունիի կղերը տըղիտութեան ու խաւարի մէջ պահեր է ժողովուրդները ամէն տեղ, Ղլատեր է անոնց արդար մաքառումներուն կենդանի ուժերը, ու ասլեր է միշտ ժողովուրդէն, իբր մակարոյճ, փոխանակ անոր բարոյական բարելամանը ճգնելու եւ բուրանուէր սիրով անոր ծառայելու:

— Գու տուն չուերի, կարելի՞ է ասել. մոնչեց Հայր Սուրբը յանկարծ բռնկած. կարելի՞ է ասել որ հայ կղեր խաւարի մէջ է պահէ ժողովուրդ՝ երբ այդ ժողովուրդը ինքն իսկ՝ հողւնորականի մը, վեհ է միջի վեհօց, Սուրբ Գրիգորի՛ միայն տուեր է Լուսաւորչի շնախաւարչիկ տիտղոս. բայց Սուրբ Մեսրոպ չէ՝ որ տուեր է այս ազգի իր տառեր, ոսկեղէն բաւալիք որ Լուսոյ Տաճար է բացեր անոր առջեւ. միթէ մեր եկեղեցական երանքին Հայրեր իրենց համբուրելի ձեռքը չե՞ն դրն հայ քաղաքակրթութեան անպիս մայապալթ, — մեր Նախնեաց Մատենադրութիւն: Ի՞նչպէս կարելի է ասել որ հայ կղեր չէ ծառայէ ժողովուրդին՝ մինչ ան իմաստութեամբ հովուեր է միշտ ու նեցուկ է եղե հասարակ ժողովուրդին, ամէն անգամ որ հեծեր է ան հայ նախարարներու աւատական լուծի տակ: Եթէ կղեր ժողովուրդի չէ ծառայէ՝ արքունիքի կո՞ղմ է բռնե արդեօք. բայց Ներսէս Հայրապետ Պապ Թագաւորէն թունաւորուած է, ու Յուսիկ Հայրապետ Տիրանի ձեռքով սպաննուած: Դեռ ի՞նչ. կղեր ժողովուրդի արդար մաքառումներ իբր թէ կ'արդիւն. բայց մեր բոլոր Պատմութիւն վկայ է թէ...

— Գարեծեմ թէ, Հայր Սուրբ, դիտեց Արամայիս մեղմօրէն, Մանգակունիս արդի՛ հայ կղերականութեան է որ կ'ակնարկէ մասնաւորապէս եւ ոչ...

— Լա՛ւ, բայց այդ յիմար կը ծոռանա՞յ Աշոտ. բակցիքն, աւելի նորեր առնենք — կ'ուրանա՞յ Շահնապարեան ու մանաւանդ՝ Հայրիկն ու Ալիշան. միթէ Հայրիկի բոլոր քարոյները զորակոչի պէս չե՞ն հնչե հայ սրտերու խոր. միթէ Ալիշան

իր ճշտագնէնով մի մեծ փողար չէ՞ եղե Ալիսային սուրբ Գաղափարին:

— Ու Դանիէլ վարդապետը, յարեց Պաղտատարեան, որ խոնկի տեղ վառող կը ծխէ կարծես իր ռուբլաոսին մէջ, ու հրապանք ուսին՝ «յառա՞ջ կը գոռայ մեր Զէյթունի ճահճներուն... Ի՛նչ, մեր կղերք տղէտ է դուցէ, բայց ժողովուրդ է, ազգ է, Հայ է: Բայց մենք թողունք, Հայր Սուրբ, կղերը, — թէ եւ շլիւնցիք, իր կարդին, Սերաստացի վարդապետը, Նոր Լուսաւորչի, անմահ՝ կանչնող Սուրբ Ղապարի Մխիթարեան փարոսին:

— Նա փարոսն Եւրոպայ է կանչներ, բայց լոյսն հայ աշխարհի վրայ սփռեր:

— Դո՛ւք էք որ շատ աղուոր ըսիք, Հայր Սուրբ, բայց թողունք այդ Մանգակունի ցաւազարին խելառ բարբառնանքները հայ կղերին դէմ. ջրեցիք զանոնք յուղիչ շնչաւորով. հիմա ես ալ թիչ մը խաղամ մարդուկին յայտնած հակակրօն փունձ տաբերուն հետ: Կրօնը «Դիւցարանութիւն» չիլիւծ ա՛ստղ...» Ի՛նչ փայլուն ունայնաբանութիւն. Ի՛նչ խիտասարդ բաւեկամս, հաւատացէք ինծի, ցորշափ մարդիկ հարցնեն ինքզինքնուն թէ ի՞նչ են իրենք, ուրկէ՞՞ եկած են, եւ ո՞ր կ'երթան, ցորշափ տիւեղերքի անհունին ու բնութեան ահաւոր զօրութեանց առջեւ, իրենց տղիտութեամբ, ինքզինքնին անկարող, տկար, զինաթիւզ զգան, գերադոյն, վերին Ուժի մը պիտի հաւատան: Կրօնը երկրպագութի բնաղդ մըն է ուրեմն, զուտ հոգեկան պահանջ մը. կրօնային զգացումը անբաժան է մարդկային բնութիւնէն. ըզգացական ու յուղումնական միմեակներու ամբողջութիւն մըն է, արտազրո՞յթ ժողովուրդոց հաւաքական խոր դիտակցութեան. կրօնքը իտէպիլն մասն է մարդկային կեանքին մէջ. կրօնքը ապաստանարանն ու հիւանդանոցն է խոցարար սրտերու, զրանն ու հաշանն է անկաւ երկիւղած բարի հոգիներու:

— Պիտի դրեմ ես քո այս գեղեցիկ խօսքեր, ընդմիջեց Հայր Սուրբը, հիացած:

— Անշուշտ եկեղեցիի ճշմարիտ հօր մը պէս կը խօսի, յարեց Արամայիս, բայց քանի որ, Հայր Սուրբ, պահանջեցիք քիչ առաջ, որ Մանգակունիին բոլոր մտքերը բացորոշապէս պարզեմ, պէտք է յայտնեմ Տիար Պաղտատարեանին որ ըստ Մանգակունիին կրօնքը դիտական հիմք չունի ու անհաշտ է դարուս իմաստասիրական ոգիին...

— Գիտական հիմք, կը ճաննա՞ք, հարցուց Պաղտատարեան գլուխը վեր առնելով վեհօրէնամբ ու բարձրայն. կը ճաննա՞ք Փանթէօնէ բարձր դիտուն մը այս դարուն մէջ. զիտէ՞ք թէ ինչ երկիւղած խօսքեր քանդակուած են, իր շիրմին վրայ, իբր տապանադիր, — իր իսկ խօսքերը. « Heureux celui »...

— Հայրէջն ասա, խնդրեմ.

— «Երջանի՛կ է ան որ Աստուած մը կը կրէ իր մէջ, Գեղեցկութեան իտէալ մ'ը որուն կ'անսայ. իտէալ Արուեստի, իտէալ Գիտութեան, իտէալ Հայրենիքի, իտէալ Աւետարանի՛ք՝ առաքելութեանց...» կրօնքը անհամաձայն իմաստասիրական նոր հայեացքներու, — բայց Ռեյնան նոյն իսկ, թէեւ տարակուսող մեծ միտք՝ խոստովանած է խոնարհաբար թէ՛ «կարելի է որ մեր բոլոր սերմը բանիւրը, ամէն ինչ՝ յաշիս մեր կեանքը կը պճնադարդէ, մտքի ազատական մշակոյթը, Գիտութիւնն ու Արուեստը, սահմանուած ըլլան ժամանակ մը միայն տեսելու, բայց կրօնքը չպիտի քննուի երբեք:

— «Երկինք եւ երկիր անցնեն, այլ բանք իմ մի՛ անցանիցեն»:

— Ծիւղ ատոր պէս, Հայր Սուրբ, ըսաւ Պաղտատարեան: Մեր կրօնքը քրիստոնէութիւնն է. բոլոր կրօնքները անհետանաւ օր մը, դուցէ, աշխարհէս, բայց քրիստոնէութիւնը պիտի տեսէ յաշիսան, զի մարդկային մտքին կարողութեանը մէջ չէ յղանալ ու ստեղծել կրօնք մը աւելի գեղեցիկ ու կատարեալ: Քրիստոնէական բարոյականին հիմնական սկզբունքն է արարեալ՝ մարդոց Սէրը, Ճշմարտութիւն, Լոյս, Գիտութիւն ու Ողորմածութիւն: Քրիստոնէութիւնը ամենին ազատական է կրօնքներուն, ինչպէս եւ ամենին բանաստեղծականն

ու մարդկայինը: Քրիստոնէութիւնը հիմն է նոր քաղաքակրթութեան. ան է որ ստեղծեր է Արեւմուտքի մեծ ժողովուրդները: Իսկ Հայերուս համար՝ քրիստոնէութիւնը ի մէջ թիւր բարիքներու՝ պատշգամ մը եղած է, լայնօրէն բացուած, Քաղաքակրթութեան վրայ: Քրիստոնէութեամբ կրօնակից ենք մենք, այսինքն հաղորդակի՛ց հոգեպէս ու մտաւորապէս, աշխարհիս ամենէն քաղաքակիրթ ու մեծ ազգերուն: Ու հիմա զանք Հայ Եկեղեցիին՝ մեր Եկեղեցին ազգային հաստատութիւն մըն է, սերտօրէն կապուած մեր ազգային պատմական կեանքին: Մեր լեզուէն աւելի՛ ան է եղած միութեան գիծը, լաղալիւ մեր ազգային յարակցութեան: Արեւելքի մէջ արդէն կրօնք ու ազգութիւն նոյնացած են յաճախ: Մեր Եկեղեցիին ինքնազուխ հանգամանքը միա՛կ անկասկածութիւնն է այս ազգին: Հայոց ցեղային գոյութեան երաշխիքը ըստ մեծի մասին կը բովանդակի Հայ Եկեղեցւոյ չըջափակին մէջ. անոր զմէջին տա՛կ է որ ազգը կրցեր է իր ինքնութիւնը անեղծ պահել: Ռաշափայտը լատատափայտ է եղեր որուն կառնած՝ փրկուեր է անամեն նաւարկելութենէ ու անդնդատոյց կորչելէ: Մանգակունիները որոնք կը սոնքան իբր ինքի՛կիւն՝ զոնէ պատմական հիացում մը ունենալու էին անոր համար. բայց, աւելցուց Պաղտատարեան դառնութեամբ, անոնք մտաւորականի դիմակը ունին միայն աւա՛ղ. իրենց խկութեամբն իսկ քանդիչներ են, քանդելը տափանք է իրենց համար...

— Շատ սարեւ, Հայր... Պաղտատարեան, զոնք Հայր Սուրբը, խաղաղատուած. «ձայնդ անսպառ, անսպառ», ես պէտք է դրեմ վեհափառին ու օրհնութեան մի կոնգալ խնդրեմ քեզ համար:

— Ու մի քիչ ալ շնորհ Մանգակունիներու եւ մոլորեց կուսակցականներու համար, թէեւ այս վերջինները աւելի կը սրբեն «մի քիչ...», ու շաւարեց Պաղտատարեան:

— «Մի քիչ փո՞ղ», ըսաւ Հայր Սուրբը չոր խնդուք մը արձակելով:

— Ռաշաղողիները, խաչագո՛ղիները միայն, բողոքեց Արամայիս, նեղսրտած. կը Վշտանաք, Հայր Սուրբ, երբ ուրիշներ կրօնքի պաշտօն-

հաները անուանարկել կը փորձեն. իրաւունք ունի՞ր, բայց ի փոխարէն՝ պէտք չէ հարկաւ անադղել մարդիկ՝ որ իրենք ալ կրօնք մը ունին, — հայրենիքի կրօնքը...

— Մի՛ նեղանա, որդեակ, մի՛ նեղանա. եթէ ուզես քեզ համար ալ կը գրեմ... Իշխանին, Աղթամար, որ նա ալ՝ գոհունակութեան մի՛ գիր քեզ համար ուղարկի...

Ու նորէն ծիծաղելով ոտքի ելաւ Հայր Սուրբը, տեղ փոխելու, եւ այդ միջոցին պատուհանէն ժամուռ բակի դիտելով.

— Ահա մեր տաքցուիք, խառակօծ Մարութն ալ կուգայ. ես կը վախենայի որ կաթ՝ ուսածահար եղած կը լինէր երէկուայ զայթակղութենէն...

Մարութէն...

Թթիւեցո՛ւց Արամայիս իր դէմքը. ո՞վ լսելու պիտի հանդուրժէր, հիմա, այդ ֆանաթիկոս, անձկամիտ մարդը որ պիտի դար լուսանէ ու անէծք արձակելու, անկասկած, երէկուան դէպքի հեղինակներուն դէմ: Իր մտաւոր աղնուականութիւնը կը խորշէր չափուելէ այդ պոռպուան ռամիկին հետ, բայց իբր կուսակցական պարտաւոր պիտի ըլլար, ի հարկէ, սաստելու զայն, ու սաստելու «անպայման»:

Արամայիս նեղուած էր:

Հաստափոր ու արիւնային, Մարութն հոփանոցի շատ ծանօթ խանութպան մըն էր: Խրատապահ եկեղեցեացի, դաժան ու աննշող եկեղեցեական ամենափորը անկարգութեանց, աւ ինքրինքին ժողովրդական շատ ինքնատիպ դէմք մը չինած էր՝ զոր կը ջանար ալ կենդանի ու անալլայլ պահել, չափազանցելով մերթ իր մոլեռանդի պողտութեանը:

Եկեղեցիի ճշմարիտ Կերբերոս՝ Մարութն պարապուի էր միշտ «Երէւոյն-չԵրւոյն»ի ամէն խառնակութեանց, ու բերանն ունէր շարունակ՝ բերքէ շիրազործուած սպառնալիքը՝ ամիւրու չքահասանելուն «կրծիկ մօրուքը»: Մնացած չէր մարդ մը՝ որուն պարծենցած չըլլար, Կաթնի մը պէս, թէ ինք լացի գիշեր մը՝ ականջն բռներ ու քաշկուտելով եկեղեցիէն դուրս հաներ էր ամենազօր Բարսեղ էֆէնտիին տղան՝ որ մուկին մէջ՝ ճանչուր քանի մը տիկիներու:

Փէշերը դերձանով իրար կապելու խեղդատափութիւնը փորձեր էր...

Ան հիմա ճամբայ ելեր էր Հայր Սուրբին վրայ վաղելու դայու, ու փողոցը իր հանդիպած բոլոր ծանօթները կենցիկով իր ահաւոր սրտմտութիւնը պոթթկացել էր անոնց ստոյն, բարեկամները ցնցելու եւ ոտքի հանելու: Բայց անոնցմէ վանեցի վաճառական Վարդան աղան ու զպրապետ Պարոն Ռեթէսը միայն կրցեր էր յուզել, զոր, այս պահուս, Հայր Սուրբին վրայ կը բերէր, ահա, իբր բողբոջաբուր:

Երեքը մէկ ներս ինկան: Ու Մարութն ահանց ողորնի բառ մը իսկ արտաբերելու՝ պայթեցաւ յանկարծ, ցատուանկոծ, աչքերը կոպիճներէն դուրս ցցած, խենթ դարձած.

— Ի՞նչ ըսիր նայինք, Հայր Սուրբ, աշխարհքի մէջ շտեմնուած այս խաղաղութեան. խայտառակութիւն իսայտառակութեանց, աշխարհքիս վերջն է անպատճառ, խելքիս պիտի գայ, Հայր Սուրբ...

— Նստի՛ր, Մարութէ՛, նստի՛ր, բաւա Հայր Սուրբը, բաղոցը ցոյց տալով:

Մարութն ինկաւ անոր վրայ հեռապառ ու մռնչեց.

— Ձե՛մ, չե՛մ հասկնար կոր, Հայր Սուրբ, ժողովուրդը ինտո՞ր ալ համբերեր ու բղիկ չէ՞ ըրեր դժոխքէ փախած այդ ճիւղաները. է պոպօ, մէջերնիս դռնէ մէկ հատ Մարութէ՛ մըն ալ չէ գտնուիր... Մէ՛կ հատիկ Մարութէ՛ մը. ա՛խ, Հայր Սուրբ, եթէ ես հոն եղած ըլլայի, եթէ ձեռքս անցնէին, եթէ հիմա սանկ դիմացս ելլային...

— Ի՞նչ կ'ընէիր, հարցուց Արամայիս զուսպ նեղսրտութեամբ:

— Պատահա պատահ՝ կ'ընէի...

— Ձե՛, առ տեղուանքը մ'ընիւր, շատ շատ խանութի՞ք բոլոր հովանոցները վրանին կը կոտորէիր. քեզի դէ՛ կ'ըլլար, կը փճանայիր...

— Հա՛, դուստց Մարութն, իս սրբութեանց պաշտպան կեցեր եմ ու դուն ծաղրելո՞ւ կ'ընէս կոր ինծի, հէ՞, ամօթ է, պարոն, ամօթ է, իսկ խայտառակներուն թեր պիտի ելլաս նե՛ միտքդ յայտնէ, դոյնդ ցուցուր, տեսնե՞ք... տեսնուինք ալ քեզ մը, Հայր Սուրբ, շարունա-

կեց Մարութէն հետգհետէ աւելի բորբոքուն, եղած խաղթութիւնը՝ պատմութիւններուն մէջ բնաւ գրուածը չկայ, նմանը, օրինակը չկայ. ո՛րք տեսները, չէ՞, ո՛րք խմացուեր է որ...

Ու բացուեցաւ սահանքը Մարութէին շուկայիկ, վարնոց բայց, խոստովանինք՝ քիչ մըն ալ տպաւորէջ պերճախօսութեան: Նախատինք-նէքու տարափ մըն էր որ կարծորէին կ'ի հիմա «սողալէն»ներուն գլխուն վրայ, սա մի-օրինակ ու անվերջանալի յանկերգով թէ՛ «չի խաղացուիր այս ժողովուրդին հաւատքին հետ, չէ՛, բնա՛ւ չի խաղացուիր»:

Մարութէն կ'երկարէր կոր չառ:

Արամայիս անհամբերցաւ.

— Է հասկցանք, մա՛րդ. գլուխս բռնեց, է՛, ալ լո՛ւէ՛՛ քիչ մը նայինք, լեզուդ կարճ քիչ. այս ժողովուրդը քու կարծածիդ չափ ալ կրօնամուլ չէ, մոռժի՛ք չէ. «քարոզը ծոցս է» կ'ըսէ, «քարոզ մտիկ չեմ կրնար ընել» կ'ըսէ, «գործեր-նիս Աստուծոյ մնաց» կ'ըսէ ամէն բանէ յոյսը կտրած ըլլալուն պէս...

Հայր Սուրբ բողոքելու շարժում մը ու-նեցաւ, բայց Արամայիս վրայ բերաւ իսկոյն,

— Այո՛, Հա՛յր Սուրբ, այսպէս է, Հայրիկն անգամ լսած է թէ՛ «եթէ այս ժողովուրդին հարցնես թէ հա՛ց կ'ուղէ չէ թէ արքայութիւն՝ ան հա՛ց կը պոռայ...»:

— Հա՛, գոչեց Մարութէն, հիմա ալ պի-տի ելլաւ ըսնա որ այս ժողովուրդը հաստք չունի, անհաւատ է, չէ՞, սրբոր նայէ մէյ մը... Հայր Սուրբին առջեւը...

— Ատանկ բան ըսած չունիմ, մա՛րդ, բայց վախնամ որ «հաւատքիս քֆրեց» ըսելով դո՛ն նոր վայնասուն մը փրցնես, չէ՛րիաթհի՛ր...

— Ես՛, ես շէրիաթհի՛ր ոտնաջ Մարութէն, ու դայրոյթէն հեղձածդուկ, Ե՛ս... կրկնէ՛... նայիմ... եթէ կրնաս... Հայ բարեպաշտ ժո-ղովուրդը անհաւատ ըրիր, չօգտեց, ինծի ալ հիմա տանկըցնե՛լ կ'ուղէ կոր հէ՛... Սուրբ մեռուն կայ իմին ճակատս...

Ու բարկաճայթ վեր ցցուեցաւ իր տեղէն:

Նոյն միջոցին Եղօն ներս մտաւ ափսիւի մը մէջ սուրճ բերելով ամենուն: Հայր Սուրբը, Պաղտատարեան ու ամէնքը մէկ իրար անցան, նշան ըրին խախու Մարութէին որ լուէ, հան-դարտի, տեղը նստի. անվայել, ամօ՛թ էր ծա-ռային քով, Եղոյ՛ն առջեւ...

Մարութէն յաւանտութեան նոպայէ մը սթափելու պէս՝ տարտամ, սառած ակնարկ մը պատցուց իր շուրջ, գլուխը ծոցը, սմբեցաւ, նստաւ:

Ճնշիչ լուծութիւն մը կը ծանրանար սենեա-կին մէջ:

Երբ Եղօն սուրճները հրամցուցած էր ար-դէն, Պաղտատարեան լուծթիւնը խղելու եւ մթնոլորտը քիչ մը մեղմացնելու դիտումով լսաւ Եղոյն, բռնաղբոսիկ դուարթութեամբ մը.

— Եղօ, դուն ի՞նչ կ'ըսես նայինք այս ե-ղածներուն. կրօնքդ, եկեղեցիդ կը սիրե՞ս.

— Մեր գիւղի եկեղեցի՞ն, Սուրբ Նշա՞ն, էֆէնտի, հարցուց Եղօն, միամիտ ու բարկ ժը-պիտով մը: Ու աւելցուց՝ Հօգրքին մեռնեմ, մի մեծ հրաշք է եղեր հոն, Հայր Սուրբ դիտի՛:

— Ձէ՛, տղա՛յ, հարցուցածս այդ չէ, պա-տասխանեց Պաղտատարեան, իր խնդուքը զըն-պելով:

— Հոգ չէ, հոգ չէ, թողէք պատմի, արժէ յեւել. խօսա՛, Եղօ, խօսա՛, միջամտեց Հայր Սուրբը օղելորութեամբ:

Ու Եղօն ըսաւ.

— Իմ մեծ Հայր պատմիւր է իմ մեծ հօր. գիշեր ըմ Գրտեր ձիաններով կիւզան մեր գիւղ՝ մեր Սուրբ Նշան թալլելու. ժամու գոներ ա-մուր էին, շատ ամուր, զգալները չեն կարացել կոտորել. կը կատղեն, իրենց բոլոր հրացան-ներ կը պարպեն եկեղեցու գէմ. առաւօտս դի-ղացիներ կը դնան ժամ. կը տեսնեն՝ արի՛ւն կը վաղէ պատերէն...

Փարիզ 29 ապրիլ 1938

ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱՆԱՆ